

Edward Lipiński, *A History of the Kingdom of Jerusalem and Judah, Orientalia Lovaniensia Analecta 287*, Peeters, Leuven – Paris – Bristol, CT 2020, ss. XII + 179 + ndlb.

Po znakomitej *Historii królestwa Izraela* (rec. w: *Collectanea Theologica* 91/2 [2021] 217–227) w tej samej renomowanej serii wydawniczej ukazała się kolejna wartościowa monografia prof. Edwarda Lipińskiego, poświęcona „historii królestwa Jerozolimy i Judy”. Już same tytuły obydwu monografii zasługują na uwagę, bo odchodzą od paradygmatu pisania „historii Izraela” albo „historii Żydów”. Wynika z nich, że w odniesieniu do najstarszego etapu dziejów „biblijnego Izraela”, trwającego do wygnania babilońskiego, nie można mówić o spójnej historii jednego narodu. Dzieje królestwa Izraela i królestwa Judy rozwijały się autonomicznie, co uzasadnia postulat opracowywania odrębnych „historii” dotyczących dwóch populacji i ich odmiennych ideologii. Choć pozostawały ze sobą w różnorodnych związkach, to jednak nie były one na tyle ścisłe, aby ich losy, jak czyniono do tej pory, scalić i traktować jako monolit.

To nowe podejście niesie zakwestionowanie tradycyjnego paradygmatu, którego początki znajdują się w samej Biblii. Zawarta w niej historiografia została wyłożona w dziele Deuteronomisty, które prof. Lipiński datuje na sam koniec VI w. przed Chr., i dziele Kronikarza, datowanym na V lub IV w. przed Chr. Do czasu zapoczątkowania krytycznych badań nad Biblią zarówno 1 Sm–2 Krł, jak również 1 i 2 Krn postrzegano jako historycznie wiarygodne i właśnie na ich podstawie powstawały „historie Izraela”. Było tak, mimo że od dawna wskazywano, iż obydwa zbiory bardzo się od siebie różnią, a czasami wręcz sobie przeczą. Krytyczna refleksja nad tekstem biblijnym oraz archeologia i źródła pozabiblijne nakazały zweryfikować historyczną wiarygodność dzieł Deuteronomisty i Kronikarza. Po tej linii, wytyczonej wcześniej przez innych biblistów i historyków, idzie prof. Lipiński. Przyznaje archeologii i świadectwom spoza Biblii jeżeli nie priorytet, to przynajmniej istotną rolę w głębokim przewartościowaniu tradycji biblijnych. W redaktorze deuteronomicznym upatruje kogoś, kto należą do warstwy kapłańskiej przy świątyni jerozolimskiej, około 500 r.

przed Chr. dokonał gruntownego przewartościowania pamięci i zapisów, którymi dysponował. Znacznie dalej posunął się Kronikarz, którego nie można nazwać, jak chce Isaac Kalimi „starożytnym historykiem izraelskim” (rec. w: *Collectanea Theologica* 87/2 [2017] 243–247), lecz „judejskim (bądź «żydowskim») historiografem”. Źródła, które miał on do dyspozycji, mniej czy bardziej wiarygodne, wśród nich dzieło Deuteronomisty, zostały jeszcze gruntowniej zreinterpretowane, skomentowane i „dopowiedziane”. Strategia Kronikarza polegała też na pomijaniu milczeniem wszystkiego, co nie przystawało do jego wizji dziejów, wyznaczającej projekt tożsamości żydowskiej.

Po *Wprowadzeniu* (s. 1–5) historia królestwa Jeruzolimy i Judy została przedstawiona w pierwszych czterech z siedmiu rozdziałów monografii. Rozdział 1 (s. 7–26) omawia Jeruzolimę w epoce brązu i okresie żelaza. Rozpoczynając od krótkiego ukazania samych początków osadnictwa na terenie Jeruzolimy, sięgających paleolitu i datowanych na około 50 000 lat przed Chr., Lipiński dzieli ten rozdział na dwie części. Pierwsza ma na względzie epokę brązu. Osadnictwo rozwijało się na Ofelu, którego populacja na przełomie III i II tys. przed Chr. liczyła około pół tysiąca mieszkańców. Dość szczegółowo zostały omówione słynne egipskie teksty złorzeczące (eksekracyjne) z pierwszych stuleci II tys. przed Chr. oraz najważniejsze rezultaty badań archeologicznych przeprowadzonych w Jeruzolimie i jej najbliższym sąsiedztwie. Osobna uwaga została poświęcona listom z Kanaanu odnalezionym w archiwum w El-Amarna: siedem pochodzi z Jeruzolimy, a w dwóch lub trzech, wysłanych z Gat, pojawiają się nawiązania do Jeruzolimy. Druga część rozdziału dotyczy okresu żelaza I. Lipiński stwierdza: „Oprócz Joz 10,1–15, w Biblii nie ma żadnej autentycznej informacji o Jeruzolimie aż do czasów Dawida, ok. 960 przed Chr.” (s. 21). Został podjęty temat Jebuzytów, przedstawianych w Biblii jako najstarsi mieszkańcy miasta, którzy – według Lipińskiego – przybyli z Transjordanii, a następnie „Jeruzalem Dawidowego”, przy czym ważne jest określenie „Jeruzalem”, a nie „Jeruzolima”, jako nabrzmiałe ideologicznie i teologicznie.

Rozdział drugi (s. 27–48) ma na względzie dynastię Dawidową, a właściwie jej początki – do rządów Jozafata w połowie IX w. przed Chr. Biblijna narracja o „złotym wieku” za panowania Dawida i Salomona pochodzi ze znacznie późniejszych czasów, a jej historyczna wiarygodność potrzebuje wielu korekt. Refleksja prof. Lipińskiego zbiera, porządkuje i omawia dorobek historyków starożytnego Izraela i archeologów. Panowanie Dawida zostało przedstawione, zgodnie z Biblią, w dwóch etapach: Hebron i Jeruzolima. Już wtedy dały o sobie znać napięcia między Izraelem

a „królestwem Jerozolimy i Judą”, ponieważ Jerozolima jest usytuowana na północnych krańcach terytorium plemienia Beniamina. Lipiński opowiada się za poglądem, że panowanie Salomona, trwające „przynajmniej piętnaście lat” (s. 33), w Biblii owiane legendami, zostało w niej przedstawione z wykorzystaniem źródeł dotyczących Achaza, króla Samarii. Kolejne paragrafy tego rozdziału, wprowadzając zmiany do tradycyjnej chronologii biblijnej, zostały poświęcone rządowi Roboama (ok. 928–910), Abijjama (910–908/7) i Asy (908–868), a następnie Jozafata (868–846/5), potem Jorama (846/5–841) i Ochozjasza (841) oraz Joasza (841–810), aczkolwiek w tym przedziale czasowym przez kilka lat rządy sprawowała Atalia. W nawiązaniu do Joasza i jego domniemanego pochodzenia zostało postawione pytanie o ciągłość dynastii Dawidowej (s. 46–47). Nawiązując do konfliktów między mieszkańcami Jerozolimy a „ludem ziemi/kraju”, zamieszkującym terytorium na zachód od Morza Martwego, prof. Lipiński uważa, że mimo tych konfliktów nie były to dwa odrębne organizmy. Dla Jerozolimy dramatyczne w skutkach były konflikty z królestwem Izraela, które doprowadziły do tego, że Juda za rządów Jozafata prawdopodobnie podlegała królowi Samarii.

Temat rozdziału trzeciego (s. 49–78) stanowi historia Judy od połowy IX w. do połowy VII w. przed Chr. Od dłuższego czasu wiedza w tej dziedzinie nie jest ograniczona do tego, o czym mówi Biblia. Profesor Lipiński, obficie wykorzystując dorobek archeologii, zaczyna od omówienia relacji handlowych w okresie znanym jako *pax Assyriaca*. Dalej, głównie z perspektywy archeologicznej, przedstawia kolejnych władców Jerozolimy i królestwa Judy: Amazjasza (ok. 803–775), a następnie Azariasza, Ozjasza i Jotama (775–ok. 740) oraz Achaza (ok. 740–725) i Ezechiasza (725–697). W nawiązaniu do każdego z nich wymienia się i opisuje zachowane świadectwa piśmiennicze i artefakty, które przynoszą uzupełnienie informacji podanych w Biblii. Najwięcej miejsca zostało przyznane Ezechiaszowi i jego zmaganiom z Asyryjczykami, co jest o tyle zrozumiałe, że oprócz narracji biblijnej posiadamy wiele świadectw asyryjskich. Zdaniem prof. Lipińskiego, duże znaczenie dla demografii Jerozolimy po 722 r. przed Chr. miał napływ uciekinierów z Samarii i królestwa Izraela. Lakonicznie potraktowane w Biblii królestwo Manassesza (697–643) w monografii Lipińskiego doczekało się znacznie większego zainteresowania, przy czym nie zabrakło nawiązania do apokryficznego wątku nawrócenia „bezbożnego” Manassesza.

Juda od połowy VII do połowy VI w. przed Chr. – brzmi tytuł rozdziału czwartego (s. 79–99). Prezentację panowania Amona (643–640) i Jozjasza (640–609) poprzedza omówienie relacji Judy z Edomem, o których w Biblii

nie ma mowy. Profesor Lipiński ocenia, że w połowie VII w. przed Chr. były one „dobre”, lecz nadmienia: „Te pokojowe relacje nie wykluczają wcześniejszych i późniejszych antagonizmów, nie zawsze widocznych w badaniach archeologicznych” (s. 80). Omówione zostało osadnictwo w dolinie Beer-Szeby i 22 ostraka odnalezione w Chorvat ‘Uza, a także ostraka z innych miejscowości na terytorium królestwa Judy. Poświęcenie tej problematyce tak dużej uwagi uzupełnia milczenie Biblii na temat relacji między Judą a Edomem i ich aktywności handlowej. Prezentację panowania Amona i Jozjasza otwiera drzewo genealogiczne ostatnich królów Judy. Wraz z nimi dokonało się przejście od okresu asyryjskiego do okresu babilońskiego, które znalazło odzwierciedlenie w zachowanych świadectwach pozabiblijnych. Ten rozdział zamyka dłuższy paragraf zatytułowany *Dominacja egipska i babilońska*. Ostatni królowie Judy, czyli Joachaz (610), Jojakim (610–600), Jojakin (600–597) i Sedecjasz (597–587), zostali przedstawieni w kontekście dramatycznych wydarzeń przełomu VII i VI w. przed Chr., które zakończyły się klęską Jerozolimy i upadkiem królestwa Judy. Zaznaczając: „Twierdzenie, że była totalna destrukcja i deopopulacja Jerozolimy w 587 r. przed Chr. nie jest poprawne” (s. 96), prof. Lipiński zwięźle omawia sytuację w Judzie w okresie wygnania babilońskiego.

Po czterech rozdziałach, których zasadę stanowi chronologiczny porządek wydarzeń, następują trzy rozdziały poświęcone wybranym kwestiom, głównie o profilu religijnym. Rozdział piąty, najdłuższy w monografii (s. 101–140), omawia religię w królestwie Judy. Narracja deuteronomiczna, potępiająca, zaczynając od Roboama (1 Krl 14,23), niemal każdego króla Judy za tolerowanie lokalnych sanktuariów i kultów sprawowanych na tzw. wyżynach i pod drzewami, została przewartościowana i wzbogacona o wiadomości czerpane ze zdobyczy archeologii. Po omówieniu lokalnych sanktuariów, wśród których trzeba odróżniać poświęcone bóstwom pogańskim od tych, w których czczono Jahwe, następuje omówienie obcych symboli religijnych, głównie pochodzenia asyryjskiego, obecnych w świątyni jerozolimskiej, a także kwestii „prostytucji sakralnej”, ofiar składanych Molochowi (Mi 6,7; Kpł 20,2–5; Iz 30,33), ołtarzowi z Beer-Szeby i świątyni w Arad. Niemal uwagi zajmuje prezentacja miejsca kultu Edomitów odkrytego w Chorvat Qitmit, w pobliżu Aradu, oraz sanktuarium Tamar w twierdzy Edomitów odkrytej w latach 1992–1994 i antropomorficznych figurek terakotowych, powszechnie używanych w codziennych judzkich praktykach religijnych.

Najkrótszy w monografii rozdział szósty (s. 141–151) ma na względzie jahwistyczne sanktuarium w Betel, przyłączone do Judy przez króla Jozjasza w kontekście stopniowej dekadencji Asyrii w latach 625–610 przed Chr.

W paragrafie *Z Betel do Egiptu* prof. Lipiński wyraża pogląd, że po radykalnej reformie Jozjasza, monopolizującej świątynię w Jerozolimie jako jedyne prawomocne miejsce kultu, wielu mieszkańców, wśród nich kapłanów, zbiegło z Betel do Egiptu, gdzie dali początek kultowi sprawowanemu na Elefantynie. W drugim paragrafie docieka się początków teonimicznej nazwy Betel, w której można rozpoznać aluzję do bóstwa czczonego w tym miejscu na długo przed upadkiem królestwa Izraela.

Tematem siódmego, też krótkiego, rozdziału (s. 153–164) są praktyki grzebalne i „świat podziemny”. Zwyczaje pogrzebowe i praktyki związane z pochówkiem zmarłych stanowią cenne źródło informacji o wierzeniach i światopoglądzie tych, którzy ich przeżyli. Omówione zostały rodzinne groby wykuwane w skale odnalezione w Jerozolimie i jej pobliżu, a także związana z nimi koncepcja Szeolu, której geneza jest znacznie starsza, bo sięga wierzeń sumeryjskich, przejmowanych i rozwijanych przez Semitów.

Trzon monografii zamyka *Epilog* (s. 165), postrzegający wygnanie babilońskie i okres perski jako „nowy początek”. Na końcu umieszczono indeksy: osobowy (s. 167–169), imion bóstw i mitologicznych (s. 169–170), nazw geograficznych i etnicznych (s. 171–175) oraz map i autorów (s. 175–179). Wartość monografii podnoszą starannie dobrane ilustracje oraz wykresy i mapy.

Monografia poświęcona królestwu Jerozolimy i Judy dopełnia wspomnianą, wydaną dwa lata wcześniej, syntezę historii królestwa Izraela. Być może dobrym wyjściem byłoby połączenie ich w całość, złożoną z dwóch autonomicznych i stosunkowo niedługich części – ale nie jest to konieczne. Krytycznego przeanalizowania wymaga zaproponowana w monografiach chronologia „podzielonej monarchii”. Jedno nie ulega wątpliwości: każdy, kto zajmuje się historią „biblijnego Izraela”, musi sięgnąć po najnowsze monografie prof. Lipińskiego. Może się zgadzać lub nie zgadzać z jego dociekaniem i konkluzjami, ale w żadnym wypadku nie może ich przeoczyć ani zlekceważyć. Obie monografie potwierdzają erudycję i rozległą wiedzę profesora z Leuven i wyznaczają nowe kierunki badań, potwierdzając, że zdobycze archeologii i znajomość świadectw pozabiblijnych są nieodzowne dla pełniejszego poznania historii „biblijnego Izraela” oraz prawidłowej interpretacji Biblii.

Waldemar Chrostowski